

TARİXİ ROMANLARDA TOPONİMLƏRİN ÜSLUBİ-LİNQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dilbər BƏŞİROVA,

Bakı Slavyan Universitetinin müəllimi

Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran vəzifələrdən biri də poetik onomastika sahəsində tədqiqatları daha da genişləndirməkdən ibarətdir. Təbiidir ki, müəyyən bir problemdən nə qədər çox yazılırsa, onun bütün məsələlərinə tədqiqatlar həsr edilərsə, bu zaman həmin sahəyə daxil olan mövzular bütün genişliyi və əhatəliliyi ilə öyrənilmiş, açıqlanmış olar. Dilçiliyimizdəki belə araşdırmaların elmi dəyərini azaltmadan deyə bilərik ki, bu gün onomastika sahəsində problem mahiyyətli əsərlər, ciddi tədqiqatlar öz araşdırıcılarını gözləməkdədir. (1; 3)

Son dövrlərə qədər poetik onomastika və bədii əsərlərin dilində, aşıq poeziyasında onomastik vahidlərin, xüsusən də toponimlərin işlənməsi barədə A.Qurbanov, A.A.Axundov, Ə.M.Cavadov, H.İ.Mirzəyev, Q.Mustafayeva və başqaları qiymətli mülahizələr söyləmiş və tədqiqatlarında müəyyən məqamlarda bu mövzuya toxunmuşlar. Buraya F.Bağirovanın "S.Rəhimovun əsərlərinin onomastik leksikası", D.Əliyevanın "M.S.Ordubadinin romanlarında onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri", H.Hüseynovanın "S.Vurğunun əsərlərində onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri" mövzusunda namizədlik dissertasiyalarını da aid etmək olar. Göründüyü kimi, bədii əsərlərdə toponimlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətləri olduqca az öyrənilmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, toponimlər bədii əsərlərin dilində geniş mənə kəsb edir. Belə ki, birincisi, toponimlər bədii əsərdəki surətin yaşadıqları yeri təmsil etməli və onun xarakterinə uyğun gəlməli, ikincisi, əsərin janrına müvafiq seçilməli, üçüncüsü isə cərəyan edəcək hadisələrin məzmunu ilə hökmən səsəlməlidir. Yazıçı bu göstərdiyimiz şərtlərə cavab verə bilən toponimlər tapmadıqda uydurma, fərdi-üslubi toponimlərə müraciət etməli olur. Əsərin üslubu üzərində iş, hər şeydən əvvəl, onun lüğəti üzərində işdir. Xüsusi isimlər isə hər şeydən əvvəl və hər cür üslubi boyadan kənar dilin leksik materialıdır.

Onomastik vahidlərin bədii dilə xidməti dərin tarixi köklərə malikdir. Tarixi-ictimai inkişafın məhsulu olan xüsusi adların poetik funksiya qazanması, eləcə də ekspressivlik kimi dərin idrakı əməliyyatın dəqiq ifadəçisi olması üçün bu vahidlərin qeyri-adi təsir və təbii imkanlarının uzun illər ərzində yaddaşlarda yüksək dərəcədə abstraktlaşma prosesi keçirməsi lazım gəlmişdir. Tarixi mövzuların işlənməsində də yazıçıya müəyyən sərbəstlik verilir. Lakin bu sərbəstlik həddini aşmamalıdır. Bəs tarixi romanı digər janrlardan fərqləndirən cəhətlər hansılardır?

Tarixi roman xalqın, millətin keçmişinə olan müraciətdir, keçmişin obrazlı canlandırılmasıdır ki, bu vaxt konkret tarixi dövrdə əsas ziddiyyətlər açılır,

camiiyyətə əlaqəsi hərtərəfli şəkildə əks etdirən insan (qəhrəman) konkret tarixi mühitin məhsulu, tarixi prosesin iştirakçısı kimi göstərilir (2; 19).

Bədi əsərin-tarixi romanın didi çox zaman ümumxalq dilinə əsaslanır. Yazıçılar yüksək bədi effekt yaratmaq üçün hər bir sözlə, o cümlələrdə adlara da həmişə böyük həssaslıqla yanaşmış, onları seçmiş, hansının daha çox uyğun olmasını müəyyənləşdirib bədi dilə gətirmişlər. Bu cəhətdən indiyə qədər yaradıcılıq dilçilik baxımından tədqiqatə demək olar ki, cəlb olunmamış yazıçılarımızdan biri də F.Kərimzadədir. Ömrünün sonuna qədər Azərbaycan tarixini öyrənən və dərin müşahidəçilik qabiliyyəti olan bu böyük sənətkarın əsərlərinin lüğət tərkibi digər leksik laylarla yanaşı, maraqlı onomastik vahidlərlə də zəngindir.

F.Kərimzadənin romanlarında toponimlər olduqca rəngarəng, zəngin üslubi cəhətlərlə təzahür edir. Belə ki yazıçının "Xudafərin körpüsü" və "Çaldıran döyüşü" romanlarındakı toponimləri də bunlara aid etmək olar. Bu romanlardakı toponimlər həm real, həm də qeyri-real, uydurma olmaqla iki cürdür. Bu toponimlərin hər birinin ayrı-ayrılıqda özünəməxsus ekspressiv cəhətləri mövcuddur. Yazıçının romanlarında hər bir sözün, xüsusən də real toponimlərin özünəməxsus üslubi rəngləri vardır.

F.Kərimzadənin romanlarındakı toponimlər real olmasına baxmayaraq, bədi əsərlərin komponentlərindən birinə çevrilərək elastikləşir, xarakterlərinin yaradılmasında iştirak edir, canlanır, sanki özü canlı bir varlığa çevrilir. Bu baxımdan yazıçının romanlarındakı toponimlər bir sıra ekspressiv cəhətlərə malikdir.

Məsələn, F.Kərimzadənin romanlarında toponimlər obyektin adını bildirməyə xidmət edir, yəni yazıçı toponimlərdən ya hər hansı bir hadisənin istiqamətini – baş verdiyi yeri, ya da coğrafi adların yerləşmə arealını göstərmək üçün istifadə edir. Bu zaman toponim heç bir dəyişikliyə uğramadan, olduğu kimi verilir: "Mühüm qələbələrəndə birini Spinoza adası yanındakı dəniz döyüşündəki məğlubiyyət əzəfində olan Barak rəis qazandı" (5; 63); "O fikirləşirdi ki, burada İraq torpağında, Kərbəla səhrasındakı müqəddəsliklər qəbrləri üstündə ziyarətə gətirsən, onda Dərbənddən tutmuş Gəncəyə qədər hər tərəfdən buraya axışb gələcək, məskən salacaqlar" (5; 78); "Payızın son ayında Xudafərin körpüsündən keçən Solman Yaqubun qoflə-qatarı Araz qırağı yolla Beyləqan tərəfə yol almışdı. (4; 78); "Onun dəstəsi Qışlaq kəndindən keçib Solmanlı kəndinə gedir. (4; 320); "Bakıdan qoşun yenidən Şamaxıya qayıtdı və Xınıslı kəndində düşərgə saldı. Qız qalası və Piridirayi dağları arasındakı dərəni kəsdi, bir də Qız qalası dağı üstündə Gülistanı mühasirəyə aldı" (4; 377).

Göründüyü kimi, yazıçı bir toponimin yerləşmə arealını göstərmək üçün digər bir toponimdən istifadə etmiş və bununla da Solmanlı kəndinin Qışlaqdan sonra olduğunu, Gülistanın Qız qalası dağı üstündə olduğunu, Beyləqanın Araz qırağı yolda yerləşdiyini bildirmişdir.

Bəzən yazıçının romanlarında toponimin leksik mənasından da bir üslubi priyom kimi istifadə etmişdir. Yəni əsərdə hər hansı bir ərazidə baş verən hadisə ilə həmin ərazinin adı üst-üstə düşür, bir-birini tamamlayır. Sanki yazıçı hadisənin baş verməsi üçün qəsdən, bil-

rəkdən həmin ərazini seçir. Məsələn;

- Bu hansı kənddir?

- Qarabağlar. Görünür bu türbədə yatan kimdirsə onun ruhunu əziz tutub. Kənd əhli həmişə qara geyinib, qara bağlayıb, kəndin də adı belə qalıb. (4; 249)

Nümunələrdən görünür ki, toponimlərin istər lüğəti mənası, istərsə də verilmə səbəbi ilə adı eynilik təşkil edir. Yazıçı özünəməxsus ustalıqla toponimin bu üslubi imkanından istifadə edərək, onların leksik mənasını həmin yerdə baş verən hadisələr içərisində əridir. Ümmümiyyətlə, adın mənasından çıxış etmək, əsərdəki hadisələri ya birbaşa, ya da dolayısı ilə toponimin mənası ilə bağlamaq F.Kərimzadənin romanlarında sistem təşkil edir.

Romanlardakı toponimlərin üslubi xüsusiyyətlərindən biri də təsvir olunan yerin "adı" ilə məzmunun ziddiyyət təşkil etməsidir. Məsələn; "Qızıltəpə atrafı su ilə dolu çuxurla əhatə olunmuş bir hündür, bir də alçaq təpədən ibarət idi ki, monqollar bu kiçik qalayı dağadət yerlə yeksan etmişdir" (4; 17). Nümunədən göründüyü kimi, Qızıltəpə deyiləndə təəvvürümüzə gözəl, hər tərəfi abad olan bir məkan gəlirsə, yazıçı özünəməxsus üslubda buranın xarabalıq, dağılıb viran qalmış bir yer olduğunu təsvir edir.

F.Kərimzadənin romanlarındakı toponimlərin maraqlı doğran üslubi xüs-

siyyətlərindən biri də yazıçının toponimin etimologiyasından-etimoloji izahının verilməsindən istifadə etməsidir. Məsələn; "Kürdə isə Qoyun ölüsü adlı yer vardı. Nə vaxtsa sürünü burdan keçirmək istəmiş, lal axan Kür onların hamısını aparmışdı" (4; 357).

Ümmümiyyətlə, real toponimlərin bədi üslubda müvafiq differensiasiya imkanları mövcuddur və böyük söz ustaları həmişə belə imkanları görür və onlardan yerli - yerində istifadə edirlər. (3; 111) Onların arşdırılması bir tərəfdən ədəbi dilin inkişafına təkan verən amillərin dəqiqləşdirilməsi və bədi üslubu formalaşdıraraq gənəqlərin aşkarlanması baxımından dəyərlidir, digər tərəfdən də ayrı-ayrı müəlliflərin fərqli yaradıcılıq üslubunun öyrənilməsi istiqamətində faydalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov A. M. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı, 1988.
2. Qurbanov A. M. Poetik onomastika. Bakı, 1988.
3. Müstafayeva Q. Onomastik vahidlərin üslubi-lingvistik xüsusiyyətləri. Bakı, 2001.
4. Kərimzadə F. Xudafərin körpüsü. Bakı, 1970.
5. Kərimzadə F. Çaldıran döyüşü. Bakı, 1970.
6. Məmmədli F. Bədi dilin estetik mənbələri. Bakı, 1997.
7. Xəlilov Q. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. Bakı, 1988.